

Ђурица Стојановић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
UDK 172.1:323.25

Примљено: 20.11.2024.

Одобрено за штампу: 03.03.2025.

DOI: <https://doi.org/10.46630/fpre.2.2025.1>

СИНГЕРОВ ДОПРИНОС ТЕОРИЈИ ГРАЂАНСКЕ НЕПОСЛУШНОСТИ^{2 3}

Сажетак: Циљ овог рада је указивање на Сингеров допринос теорији грађанске непослушности. Како Сингер своју концепцију грађанске непослушности излаже критикујући Ролса, у првом делу рада ће бити изложено Ролсово схватање грађанске непослушности, те ће затим анализом Сингерових критика бити показана одређена разилажења у њиховим схватањима. Аргументоваћу у прилог томе да највећи отклон од Ролса уједно представља и Сингеров допринос теорији грађанске непослушности, а огледа се у специфичним условима и разлозима за оправдање грађанске непослушности. На тај начин се Сингеровом концепцијом грађанске непослушности проширује домен оправданих чинова грађанске непослушности.

Кључне речи: грађанска непослушност, Питер Сингер, Џон Ролс, либерална концепција, еколошки протести, блокаде.

Увод

Тематика (грађанске) непослушности присутна је у историји људске мисли и праксе још од античких времена. Но, тек након протеста и успеха до којих је дошао Покрет за грађанска права у САД-у (Civil Rights Movement) шездесетих година прошлог века, грађанска непослушност постаје значајна тема унутар филозофских расправа и постаје питање око кога скоро свако има понешто да каже. До тада активност и питање које је најчешће преокупирало само мисли политичких активиста и усамљених бораца за промене, сада постаје тема од великог значаја за филозофе политике и морала. *Теорија правде* (1971), књига коју је написао амерички филозоф Џон Ролс (John Rawls), била је пресудна за смер и оквир у коме ће се одвијати дискусија о грађанској непо-

¹ djurica.stojanovic@filfak.ni.ac.rs

² Текст представља прерађен део из мастер рада под насловом *Грађанска непослушност или не – случај блокаде путева у Србији*, одбрањеног у новембру 2023. године на Филозофском факултету Универзитета у Нишу.

³ Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-137/2025-03/ 200165).

слушности наредних пола века, а у којој је понуђена концепција грађанске непослушности која се сматра за стандардно либерално схватање и на коју се готово сваки теоретичар грађанске непослушности морао осврнути у свом раду.

Питер Сингер (Peter Singer), један од најпознатијих живих утилитариста, пионир савремене утилитаристичке етике која се бави моралним статусом животиња и пионир ефективног алтруизма, управо је један од учесника дискусије о грађанској непослушности. По мишљењу многих, он није био само пуки учесник, већ јој је у значајној мери и допринео својом концепцијом грађанске непослушности изложеној у књигама *Демократија и непослушност* (1973) и *Практична етика* (1979, 1993, 2011), а коју је делом изградио на критици Ролсове концепције.

Циљ овог рада је указивање на Сингеров допринос теорији грађанске непослушности, који се огледа у специфичним условима и разлозима који могу оправдати чин грађанске непослушности. У првом делу рада, изложићу Ролсову концепцију грађанске непослушности, јер је то неопходно како бих указао на сличности и разлике између Ролсове и Сингерове концепције. Након препознавања њихових сличности, анализом критика које Сингер упућује Ролсу ћу показати где се налазе потенцијалне разлике у њиховим схватањима и указати на онај део Сингерове концепције који представља одклон од Ролса, те уједно представља и допринос савременој теорији грађанске непослушности.

Ролсова концепција грађанске непослушности

Као што сам већ напоменуо, Ролс у *Теорији правде*, под утицајем борбе Мартина Лутера Кинга и покрета за људска права у Америци, излаже концепцију грађанске непослушности која се у литератури најчешће сматра стандардном. По Ролсу, грађанска непослушност је:

[...] јавни, ненасилни, мада свјесно политички чин супротан закону, који се обично изводи са циљем да изазове промјену у закону или политикама власти. Дјелујући на овај начин ослобљава се осјећај за правду већине у заједници и објављује се да, према нечијем промишљеном схватању, нијесу поштовани принципи друштвене сарадње међу слободним и једнаким људима. (Ролс 1998: 330)

Дакле, да би неки чин протеста могао да се окарактерише као грађанска непослушност он најпре мора бити извршен у јавном простору и мора представљати јавни вид објављивања поруке или политичког захтева због кога грађани протестују. Но, чин грађанске непослушности није само јавни, већ и политички, јер су намераване поруке које грађани желе да пренесу или политички захтеви који по њиховом промишљеном схватању треба да буду испуњени устројени принципима правде којима се уређује устав демократске државе у којој се протести дешавају. Такође, не само да чин протеста бива устројен или вођен принципима правде, већ у њима чин налази и своје оправдање (Ролс 1998: 332).

Да би се то постигло, Ролс наводи да се грађани који учествују у грађанској непослушности позивају на „[...] заједнички прихваћено схватање правде које лежи у основи политичког поретка“ (Ролс 1998: 332), што у пракси значи да грађани који не учествују у чину грађанске непослушности (За Ролса то је већина у неком друштву) и којима се учесници грађанске непослушности обраћају, треба да преиспитају и пропитају тренутно стање у друштву и да самим тим пробају да увиде не само неправду због које су грађани приступили акту грађанске непослушности, већ и разлоге који су до ње довели.

Такође, чин грађанске непослушности мора имати форму ненасилног протеста. Најважнији разлог за ненасилан вид протеста лежи у карактеристикама комуникативности и искренности грађанске непослушности које се огледају у схватању грађанске непослушности „као коначног израза нечијег случаја“ (Ролс 1998: 333). Другим речима, грађанска непослушност представља искрено и добро промишљено обраћање суграђанима као нама једнакима и покушај исказивања незадовољства и указивања на разлоге тог незадовољства, који се огледају у праксама или политикама које припаднике мањинске групе нису узимале као једнаке већинској групи, тј. у „непоштовању принципа друштвене сарадње међу слободним и једнаким људима“. Дакле, није реч о ненасилности као виду својеврсне политичке тактике за коју сматрамо да би била успешнија од насилног протеста, већ грађанска непослушност, да би била грађанска непослушност, јесте и мора бити ненасилна.

Искреност учесника грађанске непослушности се такође исказује и у Ролсовом разумевању грађанске непослушности као „[...] изражавања непослушности закону унутар граница привржености праву, мада је на његовој спољашњој ивици“ (Ролс 1998: 333). Ролс овде не каже ништа друго до то да протестанти приликом кршења одређених закона своју искреност и добронамерност исказују и чињеницом да поседују спремност прихватања свих легалних консеквенци својих поступака. Неки филозофи, попут Вилијама Шојермана (William E. Scheuerman), спремни су да тврде да је приврженост праву (*fidelity to the law*), тј. тежња за очувањем правног поретка у целини, најзначајнија карактеристика Ролсове концепције грађанске непослушности. Шојерман на примеру Едварда Сноудена (Edward Snowden) нуди мало другачије разумевање Ролсове идеје привржености праву и аргументује да у неким случајевима она не само да може бити пресудан фактор за просуђивање о томе да ли неки чин протеста јесте или није грађанска непослушност, већ и да у тим случајевима захтев за прихватање последица кршења закона не би био нужан, те да можемо имати примере оправдане грађанске непослушности и у случајевима када починилац није осуђен за своја дела, али јесте на други начин показао и доказао приврженост правном систему у целини (Scheuerman 2014).

Дакле, ово су карактеристике Ролсове дефиниције грађанске непослушности, које један чин протеста мора да задовољи уколико се он може назвати грађанском непослушношћу. Но, сем дефиниције, Ролс наводи и услове за оправданост грађанске непослушности, што у пракси значи да неки чин може бити чин грађанске непослушности, а да у исто време не буде и опра-

вдан (Стојановић 2024: 47). Три су услова које Ролс препознаје (Ролс 1998: 338–340). Први услов каже да је грађанска непослушност реакција на кршење принципа правде, а Ролс упозорава да се ваља ограничити на што јасније и недвосмисленије примере њихових кршења, што најчешће значи кршење првог принципа. Други услов нам каже да је ступање у грађанску непослушност оправдано или након што су исцрпљени сви легални начини протестовања или уколико није (више) разложно користити се легалним средствима побуне, док нам трећи скреће пажњу на важност усклађивања тајминга наше грађанске непослушности са другим групама које желе да протестују на исти начин, а све у циљу спречавања урушавања ефикасности праведног устава, које може да произиђе уколико у држави има пуно потиснутих група које у исто време практикују грађанску непослушност. Стога, уколико одређени чин задовољи дефиницију и поменуте услове, он према Ролсовој концепцији може бити окарактерисан као чин оправдане грађанске непослушности. Сада ћу се окренути анализи Сингерове концепције.

Сингерова концепција грађанске непослушности

Читајући делове књиге *Демократија и непослушност*, у којима аустралијски филозоф даје своје разумевање грађанске непослушности, може се увидети да је био под великим утицајем Раселових (Bertrand Russell) ставова, који је шездесетих година прошлог века аргументовао у прилог томе да грађанска непослушност јесте оправдан начин протестовања против тадашњих нуклеарних политика Велике Британије (Russell 1969: 153–159). Наводећи и анализирајући Раселово схватање, Сингер разликује: 1) непослушност којом се жели постићи публицитет односно видљивост у јавном простору (*disobedience for publicity*), што би по Сингеру било Раселово схватање грађанске непослушности и 2) непослушност која за циљ има апеловање на већину да преиспита одређене одлуке или политике које су донесене, што би по Сингеру била Ролсова концепција грађанске непослушности (Singer 1974: 72–92).

Иако се Сингер труди да их разликује, може се приметити да су ова два схватања неретко заједно присутна приликом практиковања грађанске непослушности и да су у пракси толико испреплетена да је тешко одупрети се закључку да је грађанска непослушност често, а можда и увек, управо и једно и друго: и акт којим се жели обратити јавности/већини како би се исказао свој, за већину непознат, случај незадовољства и постојеће неправде, као и акт којим се жели обратити јавности/већини да преиспита своје одлуке које су довеле до тог незадовољства и постојеће неправде.

Изгледа се да је и Сингер можда то негде имао на уму, јер у поглављу које посвећује другом разумевању непослушности он претпоставља и не разматра подробније све оне његове карактеристике о којима је већ говорио када је анализирао прво схватање, те само потцртава да је сада реч о форми непослушности која за циљ има „подстицање већине да преиспита одлуку коју је

донела“ (Singer 1974: 84). Но, како Сингер своју теорију обликује за државу представничке демократије, у којој постоје озбиљне неправде које узрокују грађанску непослушност, може се указати на још један случај који би подржао тезу да је грађанска непослушност у пракси најчешће продукт оба Сингерова схватања. Наиме, уколико имамо случај представничке демократије, можемо замислити ситуацију где политички представници, у име грађана које представљају, доносе одлуку која је неправедна, а да грађани нису свесни тог процеса или да нису свесни неправедности те одлуке. На тај начин бисмо имали грађанску непослушност која протестује против донесених одлука, а која је и једно и друго: и упознавање већине са нашим случајем и указивање на одлуку која је у њено име донета од стране политичких представника.

Непослушност схваћена као начин за долажење до публицитета и видљивости у јавности, а све са циљем изношења свог, до тада незаступљеног, случаја у јавном простору и изношења разлога који су довели до незадовољства и протеста, не сме бити форма принуђивања већине, или како би то Сингер рекао: „Средство је представљања случаја већини, пре покушај убеђивања него принуђивања“ (Singer 1974: 74). Разлози који су нас навели на непослушност и непоштовање како закона који кршимо, тако и демократске процедуре одлучивања, која је за Сингера веома битна – морају бити веома озбиљни, тј. морају бити довољни да оправдају нашу непослушност и самим тим наше занемаривање разлога за послушност коју имамо у легитимним демократијама. Сингер не даје коначан одговор на питање који су све разлози довољно озбиљни како би могли да оправдају наше кршење закона са намером да укажемо јавности на њих и сматра како је то најчешће питање индивидуалних ситуација. Но, сматра да је непослушност сигурно оправдана када су повређена „права од суштинског значаја за наставак постојања процедуре одлучивања у оном облику који је и дао разлоге за послушност“ (Singer 1974: 72).

Очување демократске процедуре одлучивања, коју Сингер разуме као постизање правичног и толерантног компромиса између различитих друштвених актера, постиже се и ненасилним аспектом непослушности. Попут Ролса и Сингер сматра да ненасиље није и не треба бити одраз тактичког расуђивања учесника непослушности, већ суштинска карактеристика протеста којим се исказује непослушност зарад достизања видљивости у јавном простору. У супротном, не само да би насилна непослушност била велики удар на демократску процедуру одлучивања, већ бисмо у најмању руку замаглили границу између непослушности зарад видљивости и непослушности зарад принуде, те на тај начин не бисмо могли да их разликујемо и у крајњем случају оправдамо.

На крају, још једна занимљива карактеристика, коју грађанска непослушност треба да поседује према Сингеровом мишљењу, јесте прихватање казне за кршење закона приликом протестовања. Наиме, слично као и Ролсовој концепцији и у концепцији аустралијског филозофа имамо указивање на важност прихватања правних последица за непослушност. Као у случају ненасиља, и овде није реч о тактичком моменту који би се огледао у томе што би прихватање казне имало позитивне последице по видљивост нашег случаја у јавности

и на тај начин довело такође и до позитивних реакција већине, већ је пре свега реч о жељи и потреби за очувањем демократског процеса одлучивања који не сме бити под ударом више него што је то нужно приликом акта непослушности (Singer 1974: 83). Избегавање или неприхватање казне за наше непоштовање законског оквира би свакако био један од озбиљнијих случајева који би претили његовом очувању.

Сингерова критика Ролсове концепције

Из свега до сада изложеног, може се приметити да Ролсова и Сингерова концепција грађанске непослушности имају доста сличности. Иако Сингер не даје експлицитну дефиницију грађанске непослушности, ипак се код њега могу уочити оне карактеристике и услови о којима и Ролс говори када нуди своју концепцију. Дакле, у питању је чин којим се крши одређени закон и који је по својој форми, а не из тактичких разлога, *ненасиљан* (Singer 1974: 82) (Ролс 1998: 333), који је вид *јавне поруке или обраћања јавности/већини* (Singer 1974: 74) (Ролс 1998: 333), а који мора бити праћен *прихватањем правних последица* својих поступака, зарад подржавања *правних начела* и зарад очувања и поштовања *демократске процедуре одлучивања* (Singer 1974: 83), односно зарад *привржености праву* и зарад очувања ефикасности *праведног устава* и постојећег *уставно-демократског система* (Ролс 1998: 333–334, 341–342).

Упркос овоме, Сингер даје неколико аргумената којима жели да критикује Ролсово гледиште како би указао на његове потенцијалне недостатке и како би показао да је његова концепција у одређеним случајевима погоднија од Ролсове. Упуштајући се у критику, Сингер наводи два значајна места која нису по његовој вољи и која су у блиској вези са Ролсовим схватањем грађанске непослушности као начином којим се ословљава *осећај за правду* већине у датом друштву. Будући да се критика добрано заснива на тумачењу „осећаја за правду“, Сингер најпре читаоцима даје на увид своје разумевање Ролсовог концепта и каже да:

Читалац може приметити да горе цитирана реченица садржи референцу на „осећај за правду већине“ и на „принципе друштвене сарадње међу слободним и једнаким људима“. Ролсово оправдање грађанске непослушности у великој мери зависи од идеје да заједница има осећај за правду који је јединствен и око кога се сви слажу, макар у пракси ако не у свим теоретским детаљима. Нарушавање ових прихваћених друштвених основа јесте оно што легитимише непослушност. (Singer 1974: 87)

Као што сам у првом поглављу овог рада показао, Ролс заиста јесте сматрао да грађанска непослушност може бити оправдана уколико су нарушени принципи праведне друштвене сарадње, тј. када су одређене неправде прихваћена пракса датог друштва или чак можда и самог његовог уређења. Но, као што се могло видети, чини се да би и Сингер рекао да нарушавање праведне друштвене сарадње, односно нарушавање правичног компромиса у друштву и

нарушавање „демократског процеса одлучивања“ о битним и значајним питањима може бити разлог за протест и грађанску непослушност. Можда из овог разлога Сингерове критике и нису директно усмерене на тај део Ролсове концепције, већ на „осећај за правду већине и на прихваћено схватање правде које је у основи политичког поретка“.

Наиме, Сингер најпре тврди следеће:

Из његовог гледишта да је грађанска непослушност оправдана „принципима правде који уређују устав и друштвене установе уопште“, Ролс повлачи консеквенцу да се „приликом оправдања грађанске непослушности не позива на принципе личног морала или на верске доктрине“... Већ се позива на заједнички прихваћено схватање правде које лежи у основи политичког поретка. (Singer 1974: 87–88)

Ово Сингер сматра озбиљним ограничењем домена могућих оправдања грађанске непослушности и, како би подупрео своју тврдњу, даје нам два аргумента који то треба да покажу.

Први приговор огледа се у следећем питању: „Ако је непослушност апеловање на заједницу, зашто само може бити апел који се позива на принципе које заједница већ прихвата? Зашто нечија непослушност не би могла бити оправдана ако је у сврхе апела на већину да измени или прошири заједничку концепцију правде?“ (Singer 1974: 88). Међутим, овде Сингер заборавља две ствари. Прво, када Ролс говори о грађанској непослушности он готово увек говори у контексту друштва које је близу праведном (*nearly just society*) и друго, Ролс оставља могућност за промену концепције правде у друштву и не каже да грађанска непослушност није неоправдана када неко жели да прошири или промени концепцију правде коју не дели са већином друштва.

Под близу праведним друштвом, Ролс подразумева друштво „које је у највећем дијелу добро уређено, али у коме се ипак дешавају нека озбиљна кршења правде“ и напомиње да се његова теорија грађанске непослушности „тиче улоге и примјерености грађанске непослушности према легитимно установљеној демократској власти“ (Ролс 1998: 330). Питање којим се Ролс пре свега бави и на које жели да одговори јесте да ли грађанска непослушност јесте оправдана у скоро праведном демократском друштву. То је систем који иначе добро функционише, али у коме се ипак дешавају одређене неправде које су довољно озбиљне да захтевају одговор грађанства у виду грађанске непослушности, то јест у виду кршења закона које иначе не би требало кршити, а све са циљем обраћања јавности како би се те неправде мењале. Ролс сматра да је такво друштво устројено принципима правде око којих би се сви његови чланови сложили у првобитном положају и да би чланови тог друштва имали осећај за правду, који представља „дјелотворну жељу да се примијене принципи правде и да се дјелује на основу њих и стога с гледишта правде“ (Ролс 1998: 502). Ролс, дакле, претпоставља да се ради о скоро праведном друштву у коме грађани имају осећај за правду и покушава да и у таквом друштву покаже да постоји улога и место грађанској непослушности. Ово је за њега изазовно питање, јер

у друштву које је скоро праведно постоји дужност поштовања закона који су донесени на легитиман демократски начин, закона који се приликом грађанске непослушности крше. Дакле, уколико такво друштво постоји или уколико би постојало, грађанска непослушност би била оправдана под оним условима које нам Ролс наводи, а које сам навео у првом делу овог рада.⁴ Може се приметити да Ролсов приступ није радикално другачији од Сингеровог, јер Сингер разматра питање грађанске непослушности у оквиру правичне демократске процедуре одлучивања, то јест у оквиру демократског друштва.

Међутим, то не значи да Ролс, а ово је друга ствар коју Сингер заборавља, не оставља могућност да грађанска непослушност буде оправдана приликом радикалнијих друштвених промена. Он на више места каже како оставља простор за реформу или радикалну промену концепције правде у друштву које није близу праведном, што ће рећи недемократско, неправедно или друштво нелегитимних држава и режима. И не само то, већ каже како грађанска непослушност, као ненасилни вид супротстављања, засигурно јесте оправдан вид трансформисања таквих неправедних режима, али да, узевши у обзир карактеристичност ситуације, вероватно неће уродити плодом, већ ће бити потребан милитантнији вид отпора (Ролс 1998: 330, 334, 422–423).

Овим увидима може се наслутити да Сингер нуди лажну дилему када каже да је Ролсова концепција или идеална, те нам не може помоћи приликом наших реалних проблема, или да неоправдано искључује могућност коришћења грађанске непослушности као начина радикалнијег приговора заједничкој концепцији правде (Singer 1974: 89). Уколико разумемо Ролсову концепцију грађанске непослушности као идеалну, у којој највећим делом расправља о њеној оправданости у скоро праведном друштву где се како смо видели и поставља питање њене оправданости, то нам не даје за право да кажемо да Ролс искључује могућност њеног оправдања приликом радикалнијих отпора систему. Уколико наше друштво није скоро праведно друштво (није друштво о коме Ролс пре свега говори), већ постоје озбиљне неправде које захтевају велике промене, а које су како Сингер каже наши реални проблеми, онда би нам Ролс рекао да грађанска непослушност јесте оправдан вид отпора, али би нас такође упозорио да њеним практиковањем вероватно нећемо доћи до жељених промена.

Други Сингеров аргумент, којим жели да укаже на проблем у Ролсовој концепцији, повезан је са карактером грађанске непослушности који се огледа у томе да се „приликом оправдања грађанске непослушности не позива на *принципе личног морала или на верске доктрине*... Већ се позива на заједнички прихваћено схватање правде које лежи у основи политичког поретка“. Сингеровим речима:

⁴ За увод у детаљније разумевање Ролсове концепције консултовати поглавља 55–59. у Теорији правде (Ролс 1998: 330–354), као и текст „Liberalism: John Rawls and Donald Dworkin“ Александра Кауфмана (Alexander Kaufman) (Kaufman 2021).

Није најјасније шта тачно значи ова фраза (принципи личног морала или верске доктрине прим. аут.), али како је Ролс супротставља, заједнички прихваћеној концепцији правде која лежи у основи политичког поретка, можемо сматрати да подразумева сва гледишта која нису део ове заједничке концепције. То представља знатну рестрикцију, с обзиром на Ролсов став да постоје битне области морала које су изван подручја правде. (Singer 1974: 89)

Наиме, у овом делу анализе грађанске непослушности, Ролс говори о њеном политичком карактеру и жели да нагласи да је грађанска непослушност увек политички чин и то „[...] не само у смислу да је упућен већини која има политичку моћ, него и зато што је то чин који се усмјерава и оправдава политичким принципима, то јест, принципима правде који уређују устав и друштвене установе уопште“ (Ролс 1998: 332).⁵ Дакле, реч је о томе да грађанска непослушност мора бити схваћена као политички чин који се не сме заснивати на појединачним партикуларним или групним интересима, већ на заједничким политичким интересима које читаво друштво дели и има. Заснивајући се на заједничким политичким интересима, она се позива и на заједнички прихваћено схватање правде, то јест позива се на оне уставне принципе сарадње међу једнаким људима, којима је демократско друштво устројено и упознато и који треба да доведу до задовољења друштвених интереса у целини. Појединачни интереси, који могу бити продукт верских доктрина, за Ролса нису политички интереси. За разлику од политичких принципа, код којих особе могу захтевати од других особа да их прате, не можемо од свих захтевати да прихвате и прате одређене верске објаве и вредности (Ролс 1998: 349). Дакле, у контексту грађанске непослушности, тврдио бих да је много исправније рећи да појединачни принципи личног морала и верских доктрина не могу бити њен основ и њено оправдање зато што су изван подручја политичког, а не изван подручја правде.

Такође, сматрам да је веома битно да се осврнем и на синтагму „заједнички прихваћена концепција правде“. У својој теорији уставне грађанске непослушности Ролс претпоставља да у друштву које је близу праведном постоје принципи правде који су заједнички прихваћени од стране већине одраслих грађана. Но, негде при крају свог разматрања, он признаје да је та претпоставка можда и прејака и да је за прагматичност коришћења грађанске непослушности сасвим довољно да постоји преклапање схватања правде. Ролсовим речима: „У ствари, могу постојати значајне разлике у схватањима правде грађана, под условом да ова схватања доводе до сличних политичких судова. То је могуће, јер различите премисе могу довести до истог закључка. У том случају постоји оно што можемо означити прије као преклапање, него као строгу сагласност“ (Ролс 1998: 351).⁶

⁵ Ваља приметити да Сингер бира да не цитира део реченице у којој Ролс каже како је грађанска непослушност политички чин и да је устројен политичким принципима.

⁶ Овим редовима Ролс поставља основе за своју теорију преклапајућег консензуса (*Overlapping Consensus*), коју је формулисао у *Политичком либерализму* (Rawls 2005).

Увид у то да Ролс дозвољава постојање различитих концепција правде у друштву, то јест различите „свеобухватне доктрине“ како Ролс касније каже у *Политичком либерализму*, баца ново светло на Сингеров противаргумент. Како смо видели, чини се да Сингеру понајвише смета то што Ролс говори у терминима једне заједничке концепције правде у друштву и своје аргументе заснива на тој претпоставци. Но, након нашег новог увида, који је Сингер изгледа превидео, чини се да његов(и) аргумент(и) сада постају слабији него раније. Наиме, Сингер увиђа проблем у Ролсовој јакој претпоставци која узима да постоји једно заједничко схватање правде у друштву и закључује да сви други ставови, који нису њен део, не могу да буду основ за оправдање грађанске непослушности. Но, са Ролсовим допуштењем да може постојати више различитих схватања у друштву, све док она доводе до сличних *политичких судова*, можемо закључити да је Сингеров закључак преоштар и да Ролс не би искључио сва гледишта која нису део заједничке концепције, јер сетимо се у слабијој претпоставци таква концепција не постоји. Из тог разлога сматрам да би као основ грађанске непослушности, Ролс искључио све оне судове који нису политички судови, то јест оне који нису оправдани политичким принципима.

Но, сада се поставља питање да ли је ово довољно добар одговор на Сингеров аргумент који пре свега има за циљ да покаже како грађанска непослушност не може свој основ и оправдање да пронађе у питањима која се тичу нашег односа према животињама, јер за Ролса оне не потпадају под подручје правде. Из тог разлога, Сингер сматра да у Ролсовој концепцији „никаква количина суровости према животињама не може оправдати непослушност“ (Singer 1974: 90). Чини се да одговор није задовољавајући, јер Ролс животињама дефинитивно не даје морални статус те стога оне не могу да буду субјекти који могу да буду део уговора и којима би се „дуговала правда“, што значи да оне не потпадају под домен политичких принципа правде који оправдавају грађанску непослушност. Из овог разлога бих се сложио са филозофима и филозофкињама (Celikates 2016) (Delmas 2016), који увиђају значај Сингеровог аргумента и потенцијални проблем Ролсове концепције грађанске непослушности. Тај потенцијални проблем огледа се у томе што Ролс, чини се неинтуитивно, искључује проблематичне и неморалне праксе људи према не-људским животињама као оправданим разлозима за грађанску непослушност те на тај начин домен оправдане грађанске непослушности сужава само на домен сопствене концепције правде, односно на домен политичких судова који би из ње произишли а који би се преклопили са потенцијалним другачијим схватањима правде.

Важност Сингерове концепције и допринос теорији грађанске непослушности

Као што се могло видети, у књизи *Демократија и непослушност* Сингер говори о концепцији грађанске непослушности која је веома слична Ролсовој, уз једну битну разлику која се огледа у захтеву да оправдана грађанска непо-

слушност мора бити могућа и када су у питању протести против нехуманих и сурових односа и пракси према не-људским животињама. То значи да она мора бити вођена принципима који нису нужно Ролсови принципи правде. Такође, занимљиво је да Сингер не даје коначан одговор који су то разлози за оправдану грађанску непослушност. Чини се да у *Практичној етици* понавља свој став када је реч о оправданим разлозима и каже да „[...] када постоје супротни разлози (разлозима за придржавање закона прим. аут.) посебно морамо процијенити сваки случај како бисмо видјели да ли разлози за непридржавање надјачавају ове разлоге за придржавање“ (Singer 2003: 226). Међутим, иако Сингер приликом процене оправданости разлога за грађанску непослушност препоручује процену од случаја до случаја, он ипак наводи општије начине којима се неко може водити, а који уједно представљају највећи отклон од Ролсове концепције и Сингеров допринос теорији грађанске непослушности.

Први приступ који можемо усвојити уколико желимо да понудимо оправдање за неки чин грађанске непослушности јесте препознавање да „одлука којој се противи није истински израз мишљења већине“ те се употреба грађанске непослушности као незаконитог средства тако „може сматрати проширењем употребе законских средстава како би се осигурала истински демократска одлука“ (Singer 2003: 230). У доба доминације представничких демократија у којима представници често бивају под великим притиском појединачних интересних група и у доба велике неинформисаности и дезинформисаности, често може бити случај да одлуке које су донесене од стране парламентарних представника нису у складу са мишљењима већине грађана. На овај начин, грађанска непослушност може бити оправдан приступ којим се информише и упознаје већина грађанства са одлукама њихових представника које нису у складу са мишљењем већине.

Међутим, претпоставимо да је поменута одлука заиста став већине грађана, али да је упркос томе спорна, неправедна или неморална. За Сингера, ово је други начин којим се може оправдати чин грађанске непослушности, јер сматра могућим ситуацију у којој „[...] иако је одлука истински израз гледишта већине, то гледиште је толико озбиљно погрешно да је дјеловање против већине оправдано“ (Singer 2003: 230). Управо се у овој могућој ситуацији и у синтагми „озбиљно погрешно“ крије највећа разлика између Ролса и Сингера и уједно вредност Сингерове концепције. Наиме, док код Ролса грађанска непослушност може бити реакција на погрешно гледиште већине грађана, она, чини се, мора бити погрешна у смислу кршења политичких принципа правде датог друштва, што се најлакше може увидети уколико су прекршена уставна начела или начела демократске друштвене сарадње. Са друге стране, Сингеров концепција оставља простор за одлуку која је озбиљно погрешна и против које се може оправдано протестовати грађанском непослушношћу, а да она није кршење Ролсових принципа правде.

Ово се најлакше може увидети у већ познатом и поменутом примеру нехуманих и окрутних пракси према не-људским животињама. Док код Ролса ово не би био оправдан разлог за грађанску непослушност код Сингера ни при-

ближно немамо такав проблем. Не само да су кршења основних друштвених начела оправдан разлог за грађанску непослушност, већ су то такође и окрутне праксе према не-људским животињама. Оправдање чина грађанске непослушности не мора да буде позивање на кршење политичких принципа правде, нити кршење уставних начела, нити кршење закона. Оправдање се налази у синтагми „озбиљно погрешно“, а меродавност погрешности представља Сингерову етичка теорија. На тај начин, за пример грађанске непослушности која је била реакција на експерименте Лабораторије за повреде главе на Пенсилванија Универзитету у Филаделфији, у којима су се према мајмунима односили на окрутан и свиреп начин, оправданост налазимо у ставу да су експерименти били погрешни „јер су с осјећајућим бићима поступали као с пуким стварима која се могу користити као истраживачка помагала“ (Singer 2003: 232).⁷

Вредност Сингерове концепције и њена снага која се огледа у разлозима за оправдање грађанске непослушности која није мотивисана кршењем принципа правде, већ је мотивисана праксама које су „озбиљно погрешне“ може се увидети и приликом незаконитих протеста против, на пример данас веома битних, еколошких катастрофа или климатских промена. Наиме, према Сингеровом становишту, разлози за оправдану грађанску непослушност не морају бити неуставни закони који нису у складу са принципима правде, а чија примена може довести до еколошке катастрофе, већ за то може бити довољна и сама еколошка катастрофа. Лако се могу замислити закони и одлуке које су у складу са уставом и које су у складу са принципима правде или, са друге стране, одлуке и праксе које су у складу са свим законима, али које ће довести до веома озбиљних негативних последица. У том случају би и ти закони или те праксе, по речима Сингера, били „озбиљно погрешни“ и они су довољни да оправдају чин грађанске непослушности. Дакле, чиновни грађанске непослушности који су имали форму блокаде путева како би се спречила изградња бране и поплављивање долине реке Франклин у циљу производње мале количине електричне енергије или пак блокаде којим се спречавала изградња рудника у долини Јадра у Србији јесу оправдане зато што се, у првом случају, радило о заузимању краткорочне перспективе и о претераној антропоцентричности (Singer 2003: 221–222, 232) и, у другом случају, зато што се тиме спречавала потенцијална еколошка катастрофа великих размера (Геркама, Рујевић 2022), без обзира на то да ли су изградња бране и рудника у складу са законима, уставом или принципима правде.⁸

⁷ О Сингеровој етичкој теорији која даје аргументе и смернице за оправданост грађанске непослушности видети (Singer 2003), (Singer 2015).

⁸ Када је реч о случају изградње рудника јадарита на подручју Јадра у Србији, на другом месту приказујем да су протести који су се у Србији водили 2021. године били чин оправдане грађанске непослушности и према Ролсовој концепцији грађанске непослушности, јер су предлози закона против којих се протестовало, а чије усвајање би олакшало изградњу рудника и тако довело до еколошке катастрофе, представљали јасне примере кршења Ролсових принципа правде. Видети више: Стојановић 2024.

Закључак

У овом раду се показало да упркос великој сличности између Сингерове и Ролсове концепције грађанске непослушности, Сингер нуди концепцију која успева да прошири домен употребе грађанске непослушности, односно успева да прошири домен разлога који могу оправдати чинове грађанске непослушности. За разлику од Ролсове, Сингеровом концепцијом се могу (лакше) оправдати протести који су инспирисани нехуманим праксама према не-људским животињама или еколошким катастрофама, јер разлоге за оправдану грађанску непослушност Сингер не ограничава само на кршење принципа правде који уређују устав и институције. Сингеров допринос теорији грађанске непослушности се налази управо у поменутом ширењу домена оправданости и у увиду да је довољно да одређене праксе или политике могу бити узрок за оправдану грађанску непослушност једноставно зато што су озбиљно погрешне.

Литература

- Celikates, R. (2016) „Rethinking Civil Disobedience as a Practice of Contestation—Beyond the Liberal Paradigm”, *Constellations*, 23(1): 37-45. DOI: 10.1111/1467-8675.12216
- Delmas, C. (2016) „Civil Disobedience”, *Philosophy Compass*, 11(11): 681-691. DOI: 10.1111/phc3.12354
- Kaufman, A. (2021) „Liberalism: John Rawls and Donald Dworkin” in W. E. Scheuerman, *The Cambridge Companion to Civil Disobedience* (pp. 80–105). New York: Cambridge University Press.
- Rawls, J. (2005) *Political Liberalism, expanded edition*. New York: Columbia University Press.
- Russell, B. (1969) „Civil Disobedience and the Threat of Nuclear Warfare” in H. A. Bedau, *Civil Disobedience: Theory and Practice* (pp. 153–159). New York: Pegasus.
- Scheuerman, W. E. (2014) „Whistleblowing as civil disobedience: The case of Edward Snowden”, *Philosophy and Social Criticism*, 40(7): 1–20. DOI: 10.1177/0191453714537263
- Singer, P. (1974) *Democracy and Disobedience*. Oxford: The Clarendon Press.
- Singer, P. (2003) *Praktična etika*. Zagreb: KruZak.
- Геркама, И., и Рујевић, Н. (2022, Фебруар 17) „Притајена компанија, скривена држава“. Недељник Време. <https://www.vreme.com/vreme/4583971/>, (приступљено 30. марта 2025).
- Ролс, Џ. (1998) *Теорија Правде*. Београд-Подгорица: Службени лист, ЦИД.
- Стојановић, Ђ. (2024) „Грађанска непослушност или не – случај блокаде путева у Србији“, *Годишњак за социологију*, 20(32): 39–55. DOI: 10.46630/gsoc.32.2024.02

Ђurica Stojanović

SINGER'S CONTRIBUTION TO THE THEORY OF CIVIL DISOBEDIENCE

Abstract: The aim of this paper is to highlight Singer's contribution to the theory of civil disobedience. Since Singer presents his concept of civil disobedience by criticizing Rawls, the first part of the paper will outline Rawls' understanding of civil disobedience, then, through the analysis of Singer's critiques, the paper will demonstrate the points of differences in their views. I will argue that the most significant departure from Rawls also represents Singer's contribution to the theory of civil disobedience reflected in the specific conditions and reasons for justifying civil disobedience. Thus, Singer's conception of civil disobedience expands the domain of justified acts of civil disobedience.

Keywords: civil disobedience, Peter Singer, John Rawls, liberal conception, ecological protests, blockades.